

Anvar SHIRINOV,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: anvarsh@yahoo.com

Falsafa fanlari doktori, prof. B.Namozov taqrizi ostida

INSON TARAQQIYOTI KONSEPSIYASINI O‘RGANISHNING FALSAFIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Аннотация

Mazkur maqolada XXI asrga kelib inson taraqqiyoti konsepsiyasining nazariy-falsafiy asoslari shakllanishining dolzarblashuvi hamda uning o‘ziga xos xususiyatlari falsafiy-metodologik va retrospektiv jihatdan tahlil etilgan. Inson taraqqiyoti to‘g‘risidagi turli yondashuvlar, inson kapitali, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va uning inson taraqqiyoti bilan dialektik aloqadorligi, ijtimoiy elastiklik, ijtimoiy himoya, Palma nisbati, inson erkinliklari va va aholining jamoat ishlarida qatnashishi, gender omillarini qamrab olgan rivojlanish indeksleri tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Inson taraqqiyoti, inson kapitali, ijtimoiy, samarali boshqaruv, ekologik, salomatlik, ta‘lim, barqaror rivojlanish

ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье проанализированы специфические особенности формирования теоретико-философских основ концепции человеческого развития и их актуализация в XXI веке с философско-методологической и ретроспективной точки зрения. Изучены различные подходы к человеческому развитию, человеческий капитал, социально-экономическое развитие и её диалектическая взаимосвязь с человеческим развитием, социальная эластичность, социальная защита, соотношение Пальма, свободы человека и участие населения в общественных работах, индексы развития с учетом гендерного аспекта.

Ключевые слова: Человеческое развитие, человеческий капитал, социальный, эффективное управление, экологическое, здоровье, образование, устойчивое развитие

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE CONCEPT OF HUMAN DEVELOPMENT

Annotation

This article analyzes the specific features of the formation of the theoretical and philosophical foundations of the concept of human development and their actualization in the 21st century from a philosophical, methodological and retrospective point of view. Various approaches to human development, human capital, socio-economic development and its dialectical relationship with human development, social elasticity, social protection, Palm ratio, human freedoms and public participation in public works, development indices with a gender perspective are studied.

Key words: Human development, human capital, social, effective management, environmental, health, education, sustainable development

Kirish. Hozirgi kunda inson, inson taraqqiyoti, inson kapitali va inson taraqqiyoti konsepsiyasi ijtimoiy falsafa tadqiq etadigan dolzarb mazulardan biridir. Mazkur tushunchalarni aniqlab olsak. Falsafa qomusiy lug‘atida inson tushunchasiga “har qanday falsafiy ta‘limotning asosini tashkil etuvchi fundamental falsafiy kategoriya. Inson o‘z turmushi uchun zarur bo‘lgan moddiy va ma‘naviy boyliklarni ishlab chiqarish malakasiga egadir. Mehnat tufayli inson o‘zi yashayotgan tabiiy muhitni o‘zgartiradi, moddiy va ma‘naviy boyliklar yaratadi, o‘z-o‘zini o‘zgartiradi” deb ta‘rif berilgan [1]. Inson ijtimoiy sifatlariga ega bo‘lgan kategoriyadir. Inson falsafasi insonni jismoniy, antropologik, biologik va ijtimoiy jihatlarida o‘rganadi. Falsafada inson taraqqiyotiga kishilarning erkinliklari va imkoniyatlarini kengaytirish va ularning farovonligini oshirish deb ta‘rif keltiriladi. Inson taraqqiyoti bu oddiy kishilarning kim bo‘lishlari, nima qilishlari va qanday yashay olishlarida haqiqiy erkinlikdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek olimasi N.Shermuhamedova inson individi nafaqat ijtimoiy, balki biologik mavjudot sifatida ham o‘ziga xos xususiyat kasb etishini, insonning kamoli jamiyatda va faqat jamiyatda yuz berishini qayd etadi. Olima “insonning kamol topish jarayonida doim ham subyekt, ham obyekt hisoblanishi, bu shaxsning o‘z imkoniyatlarini royobga chiqarish va hayot mazmunini izlashi bilan bog‘liq bo‘lgan yana muhim bir falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi deb ta‘kidlaydi” [2]. XX asrga kelib inson taraqqiyoti konsepsiya sifatida paydo bo‘ldi. 1980-1989 yillarda inson taraqqiyoti konsepsiyasining nazariy asoslari shakllandi. Bu

davrda inson taraqqiyoti omili A. Sen, M. Haq, A. Smit, L. Turou, U. Kirdar, K. Griffin, J. Nayt va S.Fukuda-Parr kabi olimlarning tadqiqot obyektiga aylangan. P.Frankopanning qayd etishicha, “inson taraqqiyoti konsepsiyasi strategiyalarining falsafiy asosida inson taraqqiyotning obyekt deb bilinadi. Bu tushuncha kishilarning o‘z salohiyatlarini amalga oshirishlari uchun ularning imkoniyatlarini kengaytirish, ularni o‘z taraqqiyotlari yo‘lida faol ishtirok etishlarining ta‘minlanishini o‘z ichiga oladi. Inson taraqqiyoti malaka, bilim va ijodkorlikni rivojlantirishni qamrab oladi” [3]. A. Senning ta‘kidlashicha, “inson taraqqiyoti tovarlarga yoki ma‘lum bir ishlab chiqarishga asoslangan strategiya bo‘lmay, balki insonlarni diqqat markazida tutgan strategiyadir” [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Amerikalik olim G.Bekker inson kapitaliga qilingan investitsiyalarga o‘rta va kasb-hunar ta‘limiga qilingan xarajatlar, sog‘liqni saqlash, axborot qidirish, ishni almashtirish, bolalar tarbiyasi va insonning ishlab chiqarish kuchlari rivojiga olib keluvchi boshqa xarajatlarni kiritadi. A. Marshal insonni “boylikning asosiy vositasi” deb ataydi. Iqtisodiy o‘sinh va inson kapitali nazariyasida inson ishlab chiqarishning omili deb e‘tirof etiladi. G‘arb olimlari bu muammoni falsafiy o‘rganishga harakat qilishayotgan bo‘lsalar-da, bunda individual tafakkur tarzi hukmron. Sharqda insonning yashab turgan muhitidagi ijtimoiy mavqeyi, mahallaning inson taraqqiyotidagi o‘rniga alohida e‘tibor qaratiladi[5]. Hind olimi S. Mexrotraning fikricha, “inson taraqqiyoti bo‘yicha hisobotlar inson taraqqiyotining bir necha indekslarini o‘z ichiga oladi. Inson

taraqqiyoti indeksi o'z ichiga uzoq umr ko'rish, bilim va daromadlarni (umr ko'rish uzoqligi, katta yoshdagi kishilarning savodxonligi, maktabga qatnagan yillari uzoqligi va xarid qilish qobiliyatidan kelib chiqib daromadlarini hisobga olgan holda hisoblanadi) nazarda tutadi"[6].

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy himoya va samarali boshqaruv (1997-2024 yillar) masalasi mintqa mamlakatlarida inson manfaatlarini himoya qilishning boshlanishi, O'zbekistonda ijtimoiy muhofaza qilish tamoyillarining strategik maqsad sifatida belgilanishi, Tojikistonda fuqarolar urushining nihoyasiga yetishi va Qirg'izistonda ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning yomonlasha boshlashi bilan aloqadordir. N.Bredli va G.Greyner uni guruh va turlarning ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar va stresslarni "moslashuvchan strategiyalar"ga tayanib o'tkazishlari, ularga nisbatan qanday munosabatda bo'lish qobiliyati deb ta'rif berishgan[7]. A. Senning fikricha, inson taraqqiyoti bu kishilarda mavjud bo'lgan erkinliklar doirasini kengaytirish jarayonidir. Barqaror rivojlanishning asosiy komponentlari inson taraqqiyotining gumanitar va ijtimoiy rivojlanishning parametri bo'lishi lozimligi ta'kidlangan[8].

M.Haqqing tahliliga ko'ra: "Taraqqiyotning acosiy maqsadi kishilarning imkoniyatlarini kengaytirishdir. Bu imkoniyatlar cheksiz va vaqt davomida o'zgarishi mumkin. Taraqqiyotning maqsadi insonlarga uzoq muddatli, sog'lom va ijodkor muhitni ta'minlab beradigan sharoitni yaratishdir"[9]. Globallashtiruv davrining inson taraqqiyoti salohiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan omillari sifatida quyidagilarni falsafiy jihatdan ko'rsatish mumkin: "kishilar o'rtasidagi madaniy, milliy farqlarni yumshatishga qaratilgan va biznesning taraqqiyotiga yo'l ochadigan chuqur va intensiv aloqalar muhim ahamiyat kasb etishi; inson taraqqiyoti uchun ilmiy-texnikaviy axborotlar, texnologiyalar, ilmiy-texnik yutuqlarni almashinish orqali ulkan imkoniyatlarning yaratilishi"; globallashtiruvning katta imkoniyatlari va natijalaridan foydalanadigan mamlakatlar, kishilar o'rtasida ularni teng taqsimlash, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlarini rivojlanmagan mamlakatlarga olib kirish dolzarb muammodir.

O'zbekistonda o'tish davrining islohotlarini quyidagi qismlarga bo'lishimiz mumkin: 1) 1991-1995 yillar iqtisodiy krizis davri va hukumatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotga maksimum darajada aralashuvi; 2) 1996-1997 yillarni ijtimoiy-iqtisodiy hayotda jonlanish davri deb ataymiz va bunda davlat mulkining xususiy lashtirilishi, iqtisodiy hayotda erkinlashtirish; 3) 1998-2024 yillarda makroiqtisodiy barqarorlik, mo'tadil iqtisodiy o'sish va faol ijtimoiy siyosatni kuzatamiz. Bu davrda Respublika hukumati makroiqtisodiyot va sohalardagi yirik korxonalarining faoliyatini yaqindan nazorat qilib, xususiy tadbirkorlikning rivojlanishiga zamin hozirladi[10].

Mintaqada suv va havoning zaharlanishi natijasida katta miqdorda sanoat chiqindilari to'plangan. O'zbekistonda 2021 yilda atmosferaga 909 ming tonna ifloslantiruvchi moddalar chiqarilgan, holbuki 2011 yilda 788 ming tonnani tashkil qilgan[11]. Qirg'izistonda bu raqam 2021 yilda 54,5 ming tonnani tashkil qilgan[12]. Qozog'istonda 20 mlrd. tonnadan ko'proq chiqindi to'planib, uning har yili 85 mln tonnaga ko'payayotganligi salbiy omildir.

BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlari qashshoqlik, savodsizlikni yo'qotish, ta'lim va gender tengligiga yo'naltirilgan. Quyidagilar mamlakatdagi inson taraqqiyoti darajalarining asosidir: 1) Inson Taraqqiyoti Indeksi (ITI); 2) Iqtisodiy Erkinliklar Indeksi (IEI); 3) Gender omilini hisobga olgan holda taraqqiyot indeksi. Hindistonlik olim A. Sen 1998 yilda inson taraqqiyoti masalalarida qilgan tadqiqotlari va global qashshoqlik muammolaridagi yondashuvi uchun Nobel mukofotini olishga muvaffaq bo'lgan. 2020 yilgi tinchlik bo'yicha Nobel mukofotining Jahon Oziq-ovqat dasturiga (WFP) berilishida BRMLarning Covid-19 pandemiyasi sharoitida har qachongidan ham dolzarblashganligini ko'ramiz. Dastur 2019 yilda 88 mamlakatdagi ocharchilikdan aziyat chekkan 100 million nafarga yaqin kishiga ko'mak ko'rsatgan. 2015 yilda ocharchilikni bartaraf etish BRMLardan biri sifatida belgilangan[13].

Markaziy Osiyoning tarixan shakllangan an'analari va mentalitetiga ko'ra jinslar tengligi muhim rol o'ynaydi. Shu xususiyatlarni hisobga olgan holda "Gender omillarini qamrab olgan holdagi rivojlanish indeksi" ishlab chiqilgan. Mintaqa davlatlaridagi reproduktiv salomatlik va oilaning rejalashtirilishi masalalari Markaziy Osiyo davlatlari uchun hal qilinishi kerak bo'lgan muammolardan hisoblanadi.

J.Astrupning ta'kidlashicha "bu hududlarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar keskin bo'lib, ulardagi inson taraqqiyoti ko'rsatkichlarining pastligi 2023 yilgacha bo'lgan davrda tegishli mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy keskinliklarni keltirib chiqargan". Mintaqa mamlakatlaridagi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarini kamaytirish muhim hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish inson taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lib o'rtacha umr uzoqligi, savodxonlik darajasi, kishi boshiga YaIM miqdori kabi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Inson Taraqqiyoti Indeksi, Gender omilini hisobga olgan inson taraqqiyoti indeksi (Gender-related Development Index-GDI) va Aholining qashshoqligi indeksleri keng muomalaga kiritilgan. 2014 yildan boshlab Gender Taraqqiyoti Indeksi (GDI) ishlatilmoqda. Jahon aholisining 2022 yil 15 noyabrda 8 milliardga yetganligi insoniyat oldida hal etilishi kerak bo'lgan katta muammolar turganligini ko'rsatmoqda. BMTning Jahon Oziq-Ovqat Dasturi ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yilda El-Nino ta'sirida Malavi, Zimbabvedda 40 mln.dan ziyod kishi qurg'oqchilikdan aziyat chekdi. 2023 yil fevralda esa Turkiya va Suriyada halokatli zilzila 50 mingdan ziyod kishining hayotiga zomin bo'ldi.

Inson taraqqiyoti bo'yicha butunjahon ma'ruzalarida quyidagilar tahlil qilinadi: Inson taraqqiyoti indeksi; Inson taraqqiyoti indeksleri trendlari; Rivojlanayotgan davlatlarda inson va daromad qashshoqligi; Inson va daromad qashshoqligi: Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti), Markaziy va Sharqiy Yevropa, MDH davlatlari; Demografik trendlar; Sog'liqni saqlash: zahiralalar, ta'minlanganlik va xizmatlar; Suv, sanitariya va oziqlanish statusi; Onalar va bolalar salomatligida tengsizliklar; Eng katta xavf tug'diruvchi kasalliklar va tahlikalar; Hayot davomiyligi: taraqqiyot va tushkunliklar; Ta'im davomiyligini ta'minlash: davlat tomonidan xarajatlar; Savodxonlik va maktabga qatnash; Texnologiya: tarqalish va yaratish; Iqtisodiy ko'rsatkichlari; Daromad va xarajatdagi tengsizlik; Tashqi savdo strukturasi; Boy mamlakatlarning majburiyatlari: ko'mak; Ko'mak, xususiy kapital va qarzdorlik oqimlari; Davlat xarajatlaridagi ustuvor yo'nalishlar; OECD – mamlakatlaridagi ishsizlik; Energiya va atrof-muhit; Muhojirlar va qurol-yarog'lar; Jinoyat qurbonlari; Genderga aloqali rivojlanish indeksi; Genderni qo'llab-quvvatlash choralari; Ta'limda genderga bog'liq tengsizlik; Iqtisodiy faol aholi o'rtasidagi gender tengsizligi.

Hozirgi kunda jahon aholisi bundan o'n yil oldingidan yaxshiroq yashamoqda. 5 yoshgacha bo'lgan bolalar orasida o'limi darajasi har ming tug'ilishdan 106 tadan 2016 yilda 41 ga tushib, kutiladigan umr o'rtacha 3 yilga uzaygan. Ocharchilikdan qiynalayotgan aholi soni 2015 yilgi 777 mln.dan 2017 yilda 821 mln.ga oshgan. 150 mln. bola esa rivojlanishdan orqada qolgan. Dunyo miqyosida savodxonlik darajasi oshib, boshlang'ich maktabni yakunlaganlar soni 1999 yilgi 83%dan 2015 yilda 90%ga yetgan. 1970-2023 yillarda o'rtacha umr davomiyligi 59 dan 73 yilga, aholining boshlang'ich ta'lim bilan qamrab olinganligi darajasi 55 %dan 70 %gacha oshgan.

Ekologiya muammolarining XXI asrda dolzarblashganligini 2017 yilda Tinchlik bo'yicha Nobel mukofotining tabiiy ofatlarga nisbatan e'tibori uchun Yadro qurolini yo'qotish uchun xalqaro kampaniyaga (ICAN) berilganligi orqali bilishimiz mumkin. Iqlim o'zgarishining oldini olish maqsadida NASA (National air and space administration) tadqiqotchisi J. Xansen 2030 yilga kelib insoniyat ko'mir yoqishni to'xtatishi kerak degan xulosaga kelgan.

Hozirgi kunda jahonda suv tovar sifatidagi xususiyatini o'zida ifoda etmoqda. 2019 yilda dunyoda suv savdosi 5432 mlrd kub metrni tashkil qilgan. Jahon Iqtisodiy Forumi loyihasida 2030 yilda ko'ra suvga bo'lgan kutiladigan talab va taklif o'rtasida 40% kamayish qayd etiladi. Jahon banki Direktorlar kengashi 2012 yil

13 dekabrda "Buxoro viloyatining Qorako'l va Olot tumanlarini ichimlik suvi bilan ta'minlashni yaxshilash" loyihasi asosida O'zbekistonga Xalqaro taraqqiyot uyushmasining imtiyozli 53.2 mln SDRga teng kreditni ma'qulladi. Loyiha 2013-2021 yillarda amalga oshirilib, jami 139021,51 mln. AQSh doll.ni tashkil etdi.

QS Supplies Yale universitetining Ekologik samaradorlik indeksiga asosan (Environmental Performance index) mintaqa mamlakatlaridagi inson xavfsizligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lgan ichimlik suvi sifat ko'rsatkichlariga ko'ra O'zbekiston 54, Qozog'iston 56, Turkmaniston 47,7, Tojikiston 31,7, Qirg'iziston 47 ballga ega bo'lgan. Tojikistonning global sherikchilikni ta'minlash borasidagi tashabbuslari BMT Bosh Assambleyasini tegishli rezolyusiyalarni ishlab chiqishga undadi. Tojikiston tomonidan 2005-2015 yillarni "Suv hayot uchun" xalqaro faoliyat o'n yilligi sifatida o'tkazish borasidagi tashabbuslar jahon hamjamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

O'zbekiston mamlakatda inson taraqqiyotini ta'minlab berishda, unga keng imkoniyatlar yaratishda, muammolarni ijobiy hal etishda jahon tajribasiga qo'shimcha ravishda mahalla tizimining afzalliklaridan foydalanmoqda. Bu inson

taraqqiyotidagi yana bir ijobiy tendensiyadir. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi va stretegiyasining ijtimoiy-falsafiy yondashuvlari, ularning amalga oshirilishi determinizmni anglashga imkon yaratuvchi kategoriyalar: sabab va oqibat, imkoniyat va voqealik kategoriyalari asosida rivojlanib borib pirovard natijada islohotlarning inson kapitaliga aylanib borishiga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Inson taraqqiyotida fuqarolik jamiyatining mustahkamlanishi davlatning roli kamayishini talab qilmaydi. Inson taraqqiyoti muammolari barcha mamlakatlarda davlat xarajatlarining qayta ko'rib chiqilishi va inson resurslariga ko'maklashuvchi markazlar faoliyatini yo'lga qo'yishni taqozo qiladi. Dunyodagi muvozanatni va barqarorlikni ta'minlashda barcha davlatlar – boy davlatlar bo'ladimi yoki kambag'al davlatlar bo'ladimi, qo'yilgan maqsadga erishishda har bir insonga imkoniyatlarning keng diapazonini taklif etadigan xohishni namoyon qilmoqdalar. Bu jarayonda xalqaro hamjamiyat, investorlar, nodavlat-notijorat tashkilotlari, hamkor tashkilotlar, erkin ommaviy axborot vositalarining, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining inson taraqqiyotidagi uzviy hamkorligi talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Фалсафа комусий луғати.– Тошкент: "Шарк", 2004. – Б. 161.
2. Shermuhammedova N.A. Inson falsafasi. –Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2020. –B. 42-43.
3. Frankopan P. The new Silk Roads. The present and future of the world. –London: Bloomsbury, 2018. –P. 126.
4. Sen A. Commodities and capabilities. – Oxford: OUP, 2008. – P.87.
5. Haq M. The Human Development Paradigm. –New Delhi: Oxford University Press, 1995. – P.27.
6. Mehrotra S. Seizing the Demographic Dividend. Policies to Achieve Inclusive Growth in India. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 422 p.
7. Бредли Н., Грейнджер Г. Глобальные изменения, социальная устойчивость и опустынивание. –Париж: Мангейт VI. MEDIAS. 2015. –С. 134.
8. Sen A. Development as freedom. –New York: Oxford University Press, 1999. –2-3 pp.
9. Haq M. Watkins K. Human Development Report 2006. Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis. UNDP.–New York, Palgrave Macmillan, 2006. –260-263 pp.
10. Khalid M. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerability and Building Resilience. – New York: PBM Graphics, an RR Donnelley, 2014. –P. 221.
11. Barrat J., Ferro C., Wong Ch. Geopolitique de l'Ouzbekistan. –Paris: Editions SPM, 2010. –P. 112.
12. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/ecology-2> Ekologiya
13. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2020/press-release/> The Nobel Peace Prize for 2020